

Məmmədova Ziyafət

KLASSİK FARS DİLİNDƏ FEİLLƏRİN ARXAİKLƏŞMİŞ BƏZİ LEKSİK – SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hər bir xalqın dilinin lüğət tərkibi onun tarixini əks etdirən ən tutarlı bir mənbədir. Dilin lüğət tərkibini təşkil edən bu sözlər keçmişdə olduğu kimi indi də daim nizamlı şəkildə dəyişikliyə və inkişafa məruz qalır. Belə ki, zaman keçdikcə cəmiyyətlə birlikdə tarixi hadisələrin canlı şahidləri olan bu dil vahidləri yalnız məna və məzmunca deyil, həm də qrammatik xüsusiyyətlərinə; leksik, orfoqrafik, fonetik, sintaktik və s. cəhətdən dəyişməli olur. Tarixin hər bir mərhələsində baş verən bu dəyişikliklər yalnız qədim mənbələrə, tarixi əsərlərə müraciət edərək hiss olunur. Aydın məsələdir ki, fars dili də özünün 1200 illik tarixi dövründə müəyyən inkişafa və dəyişikliyə məruz qalmalı olmuşdur. Bu müddət ərzində yazılan nəzm və nəsr əsərlərinin yazı üslubu da tarixin müxtəlif dövrlərində bir-birindən fərqli olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin ən zəngin, rəngarəng, mütəhərrik və fəal üzvü və ən böyük tərkib hissəsi feildir. Elə ona görə də klassik fars dilində feilin leksik – semantik xüsusiyyətləri başqa niyyət hissələrinə nisbətən daha çox dəyişikliyə məruz qalmışdır. Fikrimizi sübuta yetirmək məqsədilə Hicri tarixi ilə Y əsrdə yazılmış dövrün ən mötəbər nəsr əsərlərindən biri kimi tanınan “Tarix-e Beyhəqi ya resale-ye padşahan-e qəznəvi” (1) əsərinə müraciət etdik.

“Tarix-e Beyhəq”- də diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri feillərin təsərifində onların zaman formalarının müxtəlif şəkillərdə verilməsidir. Belə ki, sadə və düzəltmə feillər müvafiq önqoşma, önsəkilçi, sonşəkilçi və sonqoşmaların əlavə olunması ilə müxtəlif fonetik – qrafik dəyişikliklərə məruz qalırlar. Klassik fars dilində də müasir fars dili ilə müqayisədə daha fərqli xüsusiyyətlərə malik olan və daha çox nəzər-diqqəti cəlb edən önqoşma və sonqoşmaların artıq arxaikləşmiş variantlarını nəzərdən keçirək.

1. به (be) önqoşması. Müasir fars dilində feilin əmr şəklini və indiki zaman iltizam formasını əmələ gətirmək üçün feil kökünün əvvəlinə artırılır. Bu önqoşma həm də sözdüzəldici şəkilçi olmaqla müasir fars dilində hərəkətin istiqamətini göstərir, aid olduğu məfhumu bildirir, vasitə, məşğələ, alət mənasını və bəzən də yerlik hal məfhumunu ifadə edir. Klassik fars dilində isə bu önqoşma daha geniş mənada işlədilmiş və zaman keçdikcə onun ifadə etdiyi mənalar arxaikləşərək azaldılmışdır. Beləliklə “be” önqoşması müasir fars dilində mövcud olan mənalarından əlavə qədim mənbələrdə aşağıdakı hallarda da təsadüf olunur:

a) Feilin şühudi keçmiş zaman formasının əvvəlində yazılır. Bu halda “be” hissəciyi işin təkidlə yerinə yetirilməsini bildirir. Məsələn:

1/ ... و قوم محمودی از این فرو گرفتن علی نیک بشکو هیند (50،1)

(... və Mahmudilərin yaxınları Əlinin tutulmasından çox qorxdular)

2/ حق ما را بشناختند و حق خدمتکاران رعایت کرده آید (41،1)

(Bizim haqqımızı tanıdılar və qulluqçuların da haqqına riayət olunsun)

Misallardan göründüyü kimi feilin keçmiş zamanında işlədilən sözlərin əvvəlinə “be” önsəkilçisi əlavə olunsun da heç bir məna dəyişikliyi vermir.

b) Nəqli keçmiş zaman formasında işlənən feillərin əvvəlində yazılır:

1/ امیر گفت: شما حال آن دیار ندانید و من بدانسته ام (66،1)

(Əmir dedi: siz o diyarın vəziyyətini bilmirsiniz və mən bilmişəm)

2/ ... اما چون تعدیها رفت از وی که پیش از این در تاریخ بیابورده ام یکی آن بود که عبدوس را گفتم... (10،2)

(... amma bundan qabaq tarixdə yazdığım kimi, Əbdusa dediyim, onun etdiyi zülmərdən biri idi)

Yuxarıdakı misallarda isə bu önqoşma mənəni sanki gücləndirməyə xidmət edir. Birinci misalda “bedanesteəm” yəni “yaxşı bilmişəm və ikinci misalda “dər tarix bryavərdeəm” yəni tarix kitabında dəqiq yazmışam” mənasını ifadə edir.

c) Davamlı nəqli keçmiş zaman formasında işlənən feillərin əvvəlində gəlir:

1/ ... و نگویی که در کتاب می بخوانده است (617،1)

(... və deməyəsən ki, kitabdan oxumuşdur)

2/ این خاندان از معروفترین خاندانهای ایران در قرن چهارم و پنجم بشمار می برفته است (8،2)

(Bu tayfa IY və Y əsrlərdə İrənin ən məşhur tayfalarından sayılmışdır)

d) Uzaq keçmiş zaman formasında olan feilin əvvəlində yazılır:

1/ ... بحکم آنکه از غزنین غلامان را بگردانیده بود ... (45،1)

(... ona görə də qulları Qəzneyn şəhərindən geri qaytarmışdı)

2/ مردم آمل بیشتر آن بود که بگریخته بودند در بیشه ها پنهان شده، در این میان مردی رفته بود یخ و برف آرد (34،2)

(Amel camaatı çox hallarda qaçmışdılar və meşələrdə gizlənmişdilər, bu arada bir nəfər qar və buz gətirməyə getmişdi)

e) “Xastən” (خواستن) köməkçi feili vasitəsilə düzələn istək, arzu bildirən feillərin əvvəlində işlədilir. Müasir fars dilində “be”-nin bu funksiyası da artıq arxaikləşmişdir.

1/ ... قضا کار خویشتن بخواست کرد (56،1)

(Qəza öz işini görmək istədi)

2/ ... در آن هفته بخواست رفت (84،1)

(O həftə getmək istədi)

Hazırda bu cümlələrin xəbərləri "خواست بکرد، خواست برود" kimi işlədilir.

Klassik fars dilində cümlənin xəbəri feilin bitməmiş keçmiş zaman formasında işlədilərkən “mi” və ya “həmi” önsəkilçisindən istifadə olunmuşdur. Zaman keçdikcə “həmi” istifadədən çıxmış və sonralar, hazırda da yalnız “mi” hissəciyi işlədilməkdədir. Bu hissəcik müasir fars dilində də adətən sadə feillərin əvvəlində yazılır. “Həmi” önsəkilçisinə daha çox nəzm əsərlərində rast gəlirik.

1/ ... سوار و پیده می رفت و مردمان را می گرفتند و می آوردند... (33،2)

(...atlılar və piyadalar gəzdirdilər, insanları tuturdular və aparırdılar...)

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

- Düzəltmə və ya önqoşmalı feillərdə hər iki dövrdə adətən “mi” hissəciyi önqoşmadan sonra, əsas feilin əvvəlində yazılır:

1/ غلامان سراى ايشان را باز مى ماليدند و ما به تن خويش نپرو مى كرديم (29،2)

(onların saray qullarını cəzalandırırdılar və biz öz gücümüzlə mübarizə aparırıdığımız)

2/ ... سه روز کار مى ساختند و مردم فراز مى آوردند (34،1)

(... üç gün yardım edərildilər və insanlar toplaşardı)

Klassik fars dilində isə bəzi hallarda feillə “mi” hissəciyi arasında “be” önsəkilçisi və ya müstəqil mənəli önqoşmalar da yazılır. Başqa sözlə desək, “mi” önsəkilçisinin “be” hissəciyindən və önqoşmalı feillərdən əvvəl gəlməsi hallarına da təsadüf olunur.

1/ ... عمر من به شست و پنج آمده و بر اثر وی مى ببايد رفت (8،2)

(... yaşıım 65-ə çatdı və onun ardınca getmək lazımdır)

- Feil əsasının əvvəlinə “be” və axırına “mi” - ye estemrari əlavə olunması da artıq müasir dildə işlədilmir və arxaikləşmişdir:

1/ من با دبيران بودم و کارها مى براندى (47،1)

(Mən katiblərlə olurdum və işləri idarə edirdim)

2/ ... از عيان و مقامين لشگر بخواندىمى و قصد بغداد كرديمى... (8،1)

(... ordunun yüksək rütbəliyini və öndə gedənlərini çağırırdıq və Bağdada yola düşürdük)

Birinci misaldə hətta “mi” hissəciyi həm sözün əvvəlində həm də sonunda işlədilmişdir (mi brandimi). Müasir fars dilində birinci cümlənin xəbəri “mirandim”, ikinci cümlənin xəbəri “mikərdim” şəklindədir.

Məlum olduğu kimi fars dilində feillərin inkar formasını əmələ gətirmək üçün “nə” inkar əlamətindən istifadə olunur. Bu inkar əlaməti müasir fars dilində həmişə feillə bitişik yazılır. Lakin klassik fars dilində həm bitişik həm də ayrılıqda yazılması hallarına təsadüf olunur. “Nə” inkar əlaməti hər iki dövrdə feilin bütün qrammatik formalarında işlənmiş və işlənəkdədir:

1/ ... على نامه اى بخط امير مسعود كه ايشان نديده بودند به بو سعيد داد... (7،1)

(...Əli onların görmədikləri, Əmir Məsudun xətti ilə yazılmış məktubu Bu Səidə verdi...)

2/ فرموده بود كه كوس نبايد زد تا بجا نيارند كه او برفت (71،1)

(Tapşırırdı ki, onun getdiyini bilməyincə təbil çalmaq olmaz)

Qeyd etmək lazımdır ki, “Tarix-e Beyhəqi”-də “nə” inkar əlaməti ayrılıqda işlənərək müvafiq feilin mənfi mənəli olduğunun göstəricisi kimi də işlənmişdir.

1/ ... و از اين كه گفتم بدرد باش نه آن خواستم كه بر اثر شما نخواهم آمد... (43،1)

(... və sizə yaxşı yol deməklə onu demək istəmədim ki, sizin aranızca gəlməyəcəm...)

2/ ... و لگر زمين و آب مسلمانان به غضب بستند نه زمين ملند و نه آب (21،2)

(...və əgər müsəlmanların torpağı və suyu qəsbkarlıqla qarət olursa, nə torpaq qalar nə də su)

- Klassik fars dilində “nə” inkar əlamətinin təklikdə işləndikdə “deyil”, “yoxdur” mənasını verməsi hallarına da təsadüf olunur:

1/ پس از باز گشتن به غزنین ما را بنشانند و معلوم نه كه در باب حسنك چه رفت (13،2)

(Qəzneyinə qayıtdıqdan sonra bizi işdən uzaqlaşdırdılar və məlum deyil ki, Həsənəkin işi necə oldu)

2/ ... ديوان باز نهاده و سلطان از اين نگاه نه و كسى را زهره نه كه باز نمايد... (33،2)

(... divanı (məhkəməni) açıq qoyub və sultanın bundan xəbəri yoxdur və bir kəsin də cürəti yoxdur ki ona söyləsin...)

Müasir fars dilində olduğu kimi klassik fars dilində də önqoşmalı yaxud düzəltmə feillərdə adətən “nə” inkar əlaməti önqoşmadan sonra və əsas feillə bitişik yazılır.

1/ ... و بخانه باز فرستاد ، چنانكه بخدمت باز نيايد (25،1)

(... evə göndərdi ki, bir daha xidmətə geri qayıtməsın)

2/ پس از مجلس نیز بو سهیل البته فرو ناستاد از کار... (15،2)

(Əlbəttə ki, məclisin işindən sonra da Əbu Səhl öz işindən geri qalmadı...)

- Bəzi hallarda “nə” inkar əlaməti bitməmiş keçmiş zamanın göstəricisi olan “mi” hissəciyindən və əsas feildən əvvəl də gələ bilər.

1/ ... يکى فکە محموديان از دم اين مرد مى باز نشند (277،1)

(... birisi də o idi ki, Məhmudilər bu kişidən əl çəkəndilər)

- Amma bəzən önqoşmalı feillərdən əvvəl də yazılır:

1/ ... و اين تدبير كه نه باز نمودند... (56،1)

(... və bu tədbiri açmadılar...)

Qeyd etmək lazımdır ki, Y əsrdə yazılmış nəsr əsərlərində çox təsadüf olunan və hazırda arxaikləşmiş hallardan biri də “nə” inkar əlamətinin işin icrasını təkidlə yerinə yetirilməsini bildiren “be” önqoşmasından sonra yazılmasıdır:

1/ ... اما تشويش اين خاندان بنشينيد و سر آن من باشم (8،1)

(... amma bu tayfanın qorxusu azalmağa bilmir və bunun da əsil səbəbkarı mənəm)

2/ ... اما در ميله کارى بزرگ شده بود، نيکو بشنود و فضا چنين بود (51،1)

(... amma bu arada iş böyümüşdü, yaxşı qulaq asmadı və təqdir belə idi)

Məlum olduğu kimi şəxs sonluqları feilin bütün zaman formalarında feilin kökündən və ya əsasından sonra yazılaraq müvafiq şəxslər üzrə təsərif olunurlar. Klassik fars dilində də müasir fars dilində olduğu kimi çox zaman cümlənin xəbəri mübtəda ilə sintaktik cəhətdən bağlı olaraq şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır və mübtədanın ifadə etdiyi şəxsə məxsus olan xəbər şəkilçiləri yaxud şəxs sonluqları qəbul edir:

1/ ... چون روز شد مردمان آمدن گرفتند... (27،1)

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

(...səhər açılarda adamlar gəlməyə başladılar...)

Lakin klassik farsdilli mətnlərdə belə məqamlara çox da riayət olunmur və cümlədə bəzən mübtədə ilə xəbərin kəmiyyətə görə uzlaşmadığı hallara da rast gəlirik:

1/ دوش بسیار مردم از شهر بگریخت و ما را ممکن نبود گریختن (20،2)

(Dünən axşam çox adamlar şəhərdən qaçdılar və bizim qaçmağımız mümkün olmadı)

Misallardan göründüyü kimi ilk iki cümlədə toplu isim olan “mərdom” sözündən sonra cümlənin xəbəri cəmdə yox təkdə verilmişdir.

Üçüncü misalda da “sərhəng” sözü cəmdə olsa da cümlənin xəbəri təkdə verilmişdir.

Beləliklə klassik fars dilində cümlənin mübtədasından asılı olmayaraq xəbəri təkdə də, cəmdə də ola bilər. Mənsubiyyət şəkilçiləri hər iki dövrdə adətən feilin sonunda gələrək bitişik yazılır:

1/... و پدريان را نیک از آن دردمی آمد و می ژکیند و آخر بیفکنندش (52،1)

(... və ataları (böyükləri) ondan çox inciyirdilər (narahat olurdular) və qəzəblə deyindirilər və axırda onu ordu başçılığından azad etdilər)

Klassik fars dilində feilə aid olan mənsubiyyət şəkilçiləri bəzən müxtəlif cümlə üzvlərinə də bitişik yazıla və ya aid ola bilər:

1/... اما یک چیز خطا کرد که او را بفریفتند تا بر خدو نندش مشرف باشد... (52،1)

(... amma bir şeyi səhv etdi ki, onu yoldan çıxartdılar ki, öz hökmdarına gizlidə və aşkarda olan xəbərləri çatdırırsın...)

2/ چون مرگ فراز آید از یکدیگر بازمان نتوان شناخت (502،1)

(Ölüm yaxınlaşanda onları bir-birindən ayırmaq olmur)

Yuxarıdakı misallarda mənsubiyyət şəkilçisi birinci cümlədə mübtədəyə, ikinci cümlədə isə tamamlığa bitişik yazılaraq ikinci şəxsin təkini və cəmini ifadə etmişdir.

Klassik fars dilində təsadüf etdiyimiz bu qaydalar, yəni feilin keçmiş zamanının ifadə vasitələri Monqol istilası dövründən sonra yazılan nəsr əsərlərində demək olar ki təsadüf olunmur və arxaikləşmişdir. Lakin nəzm əsərlərində belə hallara rast gəlirik. Bu da yəqin ki şeirin özünə məxsus tələblərindən irəli gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1/ تاریخ بیهقی تصنیف خواجه ابو الفضل محمد بن حسین بیهقی ، بکوشش دکتر خلیل خطیب رهبر استاد دانشگاه تهران، انتشارات سعدی 1368

2/ حسنک وزیر از تاریخ بیهقی ، به کوشش دکتر زهراى خنلری (کيا) ، موسسه انتشارات امیر کبیر ، تهران 1369

3/ دکتر پرویز نائل خنلری ، زین و جمعه ، لینک منبع :

(<http://morour.ir/index.php/maghalat/1606-2014-11-15-17-33-23>)

4/ دکتر زهراى خنلری (کيا) ، راهنمای ادبیات فارسی ، (فرهنگ اعلام و اصطلاحات) ، نشر کتابخانه لین سینا ، تهران 1340

РЕЗЮМЕ

Некоторые лексико- семантические особенности архаических глаголов в классическом персидском языке

Изучая тексты в исторические периоды можем сделать вывод, что персидский язык изменился с точки зрения лексически, орфографии, фонетически, синтаксиса и т.д. В данной статье рассматриваются лексико-семантические особенности глаголов в историческом произведении 5-го века «Тарих-е Бейхаки». Одним из особенностей произведения «Тарих-е Бейхаки» является изменение времен глаголов в спряжении. Так что при добавлении префиксов и послелого к простым и префиксальным глаголам происходят различные фонетическо-графические изменения.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova